

Antti Lappalainen

Suomen oppikirjat

nykyisin on tullut tavaksi jakaa kirjallisuus kahteen pääluokkaan, kaunokirjallisuuteen ja tietokirjallisuuteen. Oppikirjat luokitellaan selvästi tietokirjoiksi, ja ero kaunokirjallisuuteen koetaan sitä selvemmäksi mitä uudemmasta teoksesta on kysymys. Historialliselta kannalta katsoen kaunokirjallisuus on tietokirjoihin verraten nuori tulokas, sillä vielä keskiajan lopulla lähes kaikki teokset kirjoitettiin opetustarkoituksiin.

Muutamit oppikirjat saattavat kuitenkin saada aikanaan niin vakaan aseman, että ne myöhemmin muistetaan myös kaunokirjallisina merkkiteoksina. Tällaisesta ovat hyviä esimerkkejä *Mikael Agricolan* teokset ja *Sakari Topeliuksen* kirjoittama *Boken om vårt land*, jonka tekstit monen sukupolven aikana ovat muovanneet suomalaisten isänmaallisia käsityksiä sekä suomeksi että ruotsiksi.

Tässä artikkelissa luodaan katsaus suomalaisiin oppikirjoihin ja niiden tekijöihin eri aikakausina.

Uranoortajat

Ensimmäiset koulut Ruotsin valtakunnassa yhtä hyvin kuin muuallakin Euroopassa tähtäsivät pappien valmistamiseen. Kun messut ja muut kirkonmenot toimitettiin latinaksi, oli latinan oppiminen koulun päätehtävä. Kieliopit ja opetusteksteinä käytetyt antiikin kirjoitukset hankittiin aluksi Keski-Euroopan luostareista ja myöhemmin kirjapainoista. 1500-luvun loppupuolella alkaneet uskonriidat vaikeuttivat kirjojen tuontia aiheuttaen pyrkimyksiä omaan kirjatuuotantoon.

Kansankielisten oppikirjojen aika alkoi 1500-luvulla uskonnollisten reformien tuloksena. Samaan aikaan kirjapainotaidon kehittyminen hajautti kirjojen tuotannon moniin pisteisiin vaikeuttaen yhtä hyvin katolisen kirkon kuin protestanttienkin johtomiesten mahdollisuuksia painetun sanan kontrolliin. Paavi Leo X määräsi ennakkosensuurin kaikille painotöille vuonna 1515. Ruotsin valtakunnassa kuningas myönsi kirjapainoille toimiluvat 1800-luvulle saakka. Ennakkosensuurista huolimatta sekä kirkolliset että maalliset valtanpitäjät joutuivat aika ajoin julkaisemaan luetteloita teoksista, joiden levittäminen oli rangaistavaa. Kun kouluja tuettiin kirkon ja valtion varoin, heijasteli oppikirjojen sisältö uskollisesti virallisia käsityksiä.

Mikael Agricola (n. 1510 - 1557), ensimmäinen suomenkielisten kirjojen tekijä, työskenteli samankaltaisesti kuin muut saman aikakauden uskonnolliset reformaattorit. Oppi-isänsä *Martti Lutherin* tavoin hän pyrki kääntämään uskonnon perustekstit kansankielelle ja laati myös oppikirjan lukutaidon edistämiseksi. Samalla tavoin kuin yhteistä suunnitelmaa toteuttaen toimi myös *Olaus Petri* (1494 - 1552), Ruotsin uskonpuhdistaja.

Agricolan jälkeen suomenkielisille oppikirjoille ei kuitenkaan jäänyt sanottavasti elintilaa, sillä Kustaa II Aadolfin aikana toteutettu valtionhallinnon keskitys teki ruotsista virkamiesten kielen. Kun suomenkielinen opetus jäi pelkästään lukkarien ja pitäjien koulumestarien varaan, tarvittiin opetuksessa vain aapisia ja katekismuksia. Säästösyistä nämä teokset yhdistettiin tavallisesti samoihin kansiin aapiskatekismuksiksi Agricolan *Abckirian* tavoin. Erityisen niukkaa suomenkielinen kirjallisuus oli 1700-luvulla, jolloin maan kirjapainojen toiminnassa oli pitkiä katkoja sotien vuoksi.

Kuvainkaivertaja *Daniel Medelplanin* toiminta kuvaa hyvin tuota opetuskirjallisuuden lamakautta. Kun metallisia kirjasimia ei ollut, Medelplan vuonna 1719 kaiversi 28-sivuisen aapiskatekismuksen tekstin puulaatoille Pälkäneellä ja painoi niillä onnistuneesti.

Suomenkielinen Raamattu painettiin Tukholmassa komeasti kuvitettuna vuonna 1642 lähes sata vuotta kestäneen käännöstyön jälkeen ennätysmäisenä 1200 kappaleen painoksena. Samana vuonna Turun akatemia sai oman kirjapainonsa. Kuvassa suurennettuna osa Joosefia ja Potifarín vaimoa esittävästä Raamatun piirroksista.

Oppikirjojen kielen

**Laki / se Sielun hirmutta /
 mutt Cristus sen tas lodbutta.
 Lue siis hyue Lapsi teste /
 Alcu oppi ilman este.
 Näyte muista Klemes aina /
 nin Jesus sinun Armons laina**

Mikael Agricola, Abckiria. Teos painettiin todennäköisesti vuonna 1543 Amund Lauritsanpojan kirjapainossa Tukholmassa.

**Näyn tapahdui cosca hän Jerichota lä,
 hestyi/ että yri solia istui Tien wieresker:
 jäten. Ja cuin hän cuuli Cansan ohid:
 ;ekänpään / kysyi hän mikä se olis.**

Näyte vuonna 1667 painetusta teoksesta Evangeliumit ja Epistolat
 Cuin Suomes cunakin Sunnuntaina/ Juhlana eli Pyhäpäivänä coco
 Ajastajas luetan.

Agricola ja monet hänen aikalaisistaan suosivat kirjoissaan heksametrimittaa, sillä runomuodon katsottiin helpottavan tekstin muistamista oikeassa muodossa. Oppikirjan tekstien toistaminen ulkolukuna oli yleistä vielä 1800-luvun lopussa.

ja kirjaimiston kehitys

Marjalasja: Wiipuri, Saimaan tanawan suulla, Wiipurinlahden pohjassa, linnoitettu. Suomen kaupungeista paras wientitawarain kauppa (enemmän plankkuja ja lauttoja), joita tawaroita tuodaan tänne aina Kuopion läänistä. Tawaroita tulettawat täältä enemmän muikalaiset.

Ote Alexander Edwad Modeenin Suomen Maantieteen Oppikirjasta. Kirja painettiin Viipurissa Zilliacuksen kirjapainossa vuonna 1867. 1800-luvun loppupuolen oppikirjojen teksti ladottiin aikaisempiin teoksiin verrattuna pienemmin kirjaimin. Painomenetelmien kehittyessä rivit enää harvoin horjuivat.

Murtolukujen laventaminen tulee kysymykseen etenkin silloin, kun erinimiset murtoluvut ovat muunnettavat sammanimisiksi, mutta muussakin tarkoituksessa toisinaan. Supistuksesta taas murtoluku tulee yksinkertaisempaan muotoon ja on sellaisena suuruudelleen helpommin arvoiteltavissa.

Efraim Elo, Laskuoppi etupäässä oppikouluja varten. Elon ainoa oppikirja ilmestyi vuonna 1912. Näyte on teoksen 31. painoksesta vuodelta 1965.

Suomalaiset oppikirjat painettiin konservatiivisesti fraktuuralla vielä kauan sen jälkeen kuin Keski-Euroopassa ja Skandinaviassakin oli siirrytty käyttämään antiikvaa. Muutos tapahtui vasta 1800-luvun puolivälin jälkeen.

Gezeliusten aika

Varhaisista uranuurtajista oli menestyksellisin vanhempi *Juhana Gezelius* (1615 - 90). Hänen markkina-alueenaan oli koko Ruotsin valtakunta, jota varten ruotsalaissyntyinen Turun piispa teki tai käänsi satakunta teosta painattaen ne omassa kirjapainossaan ruotsiksi, suomeksi, latinaksi tai kreikaksi. Toiminta oli niin laajaa, että tarmokas piispa hankki omistukseensa paperimyllyn Pohjan pitäjän Tuomaankylässä, Suomen ensimmäisen.

Gezeliuksen poika, *Johan* nuorempi (1647 - 1718), kulki isänsä jälkiä oppikirjojen tuottajana. Vuonna 1715 hän kuitenkin myi kirjapainon *H.C. Merckellille*. Tällä oli jo ennestään vaikuttava arvonimi *Cuningallinen Kirjan - Präntäjä Suures Ruhtinan Maasa Suomesa*.

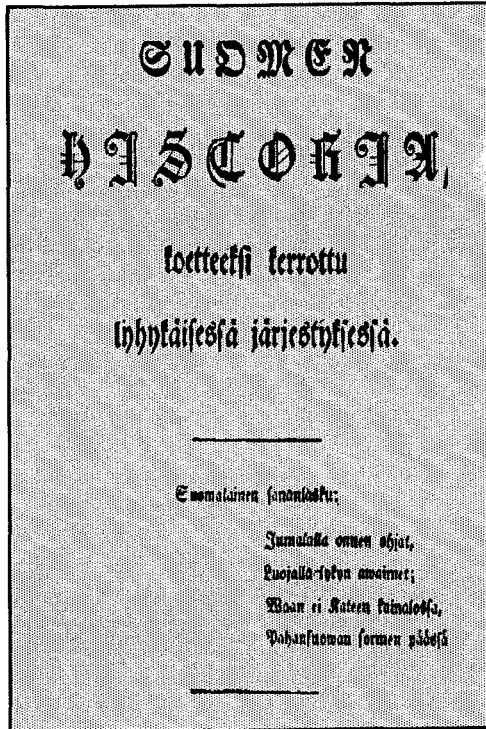
Samalla tavoin kirjapainon ja paperimyllyn pohjalle rakennettua oppikirjojen tuotantoa kaavaili myös piispa *Petrus Bång* (1633 - 96) Viipurissa, mutta toiminta jäi varojen puutteessa niukaksi.

Gezeliuksen kovin kilpailija olikin Linköpingin piispa, myöhemmin arkkipiispa *Olof Svebilius* (1624 - 1700), jonka kirjoittamasta katekismuksesta otettiin Suomessa painos vielä vuonna 1935.

Suomalaiset tekijät tulevat

Suomalaisen tekijän kirjoittama oppikirja oli harvinainen vielä 1800-luvun alkupuolella. Suomen liittäminen Venäjään aiheutti oppikirjojen pahenevaa pulaa, sillä poliittisista syistä kirjoja ei Ruotsista voitu tuoda, vaikka ne latinakoulujen opetusohjelmaan olisivat sopineet. Kirjakauppa Pohjois-Saksan kaupunkien kanssa elpyi jälleen. Ensimmäinen Suomen historian oppikirjakin ilmestyi saksaksi. Se oli *Fr. Ruhsin Finnland und seine Bewohner* vuodelta 1831.

Halua valistaa kansaa ja palvella samalla koulua ja tuotti yrityksiä yhdistää aikakauslehti ja oppikirja. Ensimmäisen yrityksen teki Elias Lönnrot, jonka julkaisemaan Mehiläiseen liittyi kolme historialiitettä: Muistelmia Ihmisten Elostä Kaikkina aikoina (1837), oheinen Suomen historia (1839) ja Venäjän historia lyhykäisest kerrottuna (1842). Liitteiden laajuus kasvoi kerta kerralta. Nimestään huolimatta Venäjän historiasa oli jo 224 sivua.

Pula oppikirjoista ja samoihin aikoihin herännyt kansallistunto kannustivat puuhaamaan suomalaisia oppikirjoja. Eriytyisen kiinnostuksen kohteena olivat historia ja maantiede, joiden avulla oli helppo osoittaa maan ja kansan erityispiirteitä. Samana vuonna edellä mainitun saksalaisen histori-anikirjan kanssa painettiin Gabriel Reinin laatima *Finlands forntid*. Seuraavana vuonna painettiin Ruotsiin tosinajattelijana muuttaneen Arvid Iwar Arvidssonin anonyymi teos *Lärobok i Finlands historia och geografia* (1832).

Suomen kieltä alettiin opettaa yliopistossa vuonna 1829 ja 1840-luvulla suomi alkoi vallata tilaa myös oppikouluissa. Eriytyisen puuhakkaasti suomenkielisen opetuksen hyväksi

toimi vuonna 1831 perustettu Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Yritteliäimmät oppikirjojen tekijät laativat ensin teoksensa omalla äidinkielellään ja käänsivät tai käänättivät sen heti myös maan toiselle kielelle. Tällaisia tuotteliaita yrittäjiä olivat mm. vaasalainen *J.G.A. Hallstén* ja viipurilainen *A.E. Modeen*, jotka tekivät maantieteen ja historian oppikirjoja kaikkia kouluja varten monen vuosikymmenen aikana.

Suomalaisten tekijöiden läpimurtovuosi oppikouluissa oli 1857. Tällöin maan piispat anoivat senaatille osoittamassaan kirjeessä siirtymistä kotimaisten kirjojen käyttöön. Antiikin ajalta periytyneiden latinakoulun opetustekstien tilalle määrättiin nyt käytettäväksi kolmatta kymmentä kotimaista kirjaa. Kun Jyväskylän seminaari seuraavalla vuosikymmenellä aloitti toimintansa, velvoitettiin seminaarinlehtorit laatimaan oppikirjoja opetusaloilleen. Näin haluttiin varmistaa, että myös kansakouluopetuksessa voitaisiin tukeutua ajantasaisiin oppikirjoihin.

Kaksi huippukautta

Suomen koulutushistoriassa voidaan erottaa kaksi kautta, jolloin uusia oppikirjoja on luotu selvästi enemmän kuin muina aikakausina. Ensimmäinen kiihkeän kasvun kausi oli 1800-luvun loppupuolella. Vallinneen koulutuspoliittisen optimismin kannustamana perustettiin kansakoulu, reformoitiin oppikoulu vastaamaan teollistuvan yhteiskunnan sivistystarpeita, aloitettiin tyttöjen koulutus ja rakennettiin oppilaitoksia ammatilliselle opetukselle.

Koulutuspoliittisiin uudistuksiin liittyi aina muutoksia ensiisiin opetusohjelmiin, joten uusia oppikirjoja tarvittiin runsaasti. Useat kasvukauden aikana perustetuista kustantamoista saavuttivat niin vakaan taloudellisen pohjan, että niistä tuli merkittäviä suomalaisen kulttuurin välittäjiä. Näitä olivat Weilin & Göös (1872), WSOY (1878), Otava (1890),

Söderström & Co Förlags Ab (1891), Arvi A. Karisto (1900) ja Valistus (1900). Pienen kielialueen vuoksi Suomeen ei myöhemminkään muodostunut pelkästään oppikirjojen tuottamiseen erikoistuneita merkittäviä kustantamoja, kuten on laita esimerkiksi Saksassa.

Toinen kiihkeän toiminnan kausi ajoittui vuosisata myöhemmäksi ja alkoi peruskoulun rakentelulla. Se lisäsi monella tavoin oppikirjojen määrää. Kirjoja alettiin käyttää kaikissa oppiaineissa ja kaikilla luokilla. Yhä useammat oppikirjat tehtiin yhtä vuosiluokkaa varten ja työkirjat yleistyivät.

Oppikirjojen käyttö alkoi lisääntyä jo peruskoulukokeilun aikana 1960-luvun lopulla ja kasvu jatkui voimakkaana vuosikymmenen ajan. Huippuvuosi oli 1977, jolloin myytiin 9,7 miljoonaa kirjaa. Valtion ja kuntien säästötoimien johdosta nykyiset peruskoulukirjojen vuotuiset myyntiluvut ovat suunnilleen puolet huippuvuosien myynnistä. Säästötoimista on tehokkaimmaksi osoittautunut kirjojen kierrätys keräämällä käytetyt kirjat seuraavaa vuosiluokkaa varten. Myös kopiokoneiden yleistyminen on vähentänyt kirjojen käyttöä.

1970-luvun loppupuolella samankaltainen uudistusaalto alkoi lisätä ammatillisten oppikirjojen määrää. Kun ammattiopetuksen reformi 1980-luvun lopulla oli edennyt kaikille ammattialoille, oli ammatillisten oppikirjojen määrä moninkertaistunut verrattuna kahta vuosikymmentä aikaisempaan tilanteeseen. Samaan aikaan oppikirjojen käyttö lisääntyi myös lukioissa, korkeakouluissa ja aikuiskoulutuksessa.

1800-luvun kasvukauden elinvoimaiset kustantamot syntyivät täyttämään uusia tarpeita ja ne pystyivät kasvamaan rinta rinnan, koska kaikkien kapasiteetille oli käyttöä. Toisen kasvukauden aikana sata vuotta myöhemmin samat kustantamot söivät toisiaan. Kirjojen tuottamista sanelee nykyisin yksinomaan niiden menekki, sillä tekniset valmiudet paljon suurempaankin oppikirjojen tuottamiseen ovat olemassa. Yhdessä vuodessa tuotetaan nyt suunnilleen yhtä monta uutta oppikirjaa kuin koko kuusi vuosisataa kestäneen ruotsinvalan aikana.

Agricolan aapinen oli taskukokoa ja siinä lienee ollut 16 sivua. Agricolan ajoista oppilaan luettavaksi tarkoitettu tekstimäärä on jatkuvasti kasvanut. Kasvua on tapahtunut jokaisessa oppiaineessa, mutta erityisesti oppilaiden lukutaakkaa on lisännyt koulutuksen pidentyminen ja oppiaineiden lisääntyminen.

Suomen ja muun maailman kirjat

Agricolan ajoista alkaen suomalaiset oppikirjojen tekijät ovat tarkoin seuranneet opetusolojen ja -tekstien kehitystä muissa maissa ja muokanneet omia teoksiaan ulkomaisten esikuvien antamien virikkeiden mukaisesti. 1800-luvulla senaatti myönsi vuosittain apurahoja ulkomaisiin opintomatkoihin, jotka useimmiten suuntautuivat kehittyneisiin Keski-Euroopan maihin. Näitä matkoja hyödynnettiin monipuolisesti yhtä hyvin koulutusjärjestelmän kehittelyssä kuin oppikirjojen teosakin.

Oppikoulunopettajien koulutuksella perustellen Helsingin yliopistossa alettiin antaa kasvatus- ja opetusopin opetusta vuonna 1852, ja vuonna 1863 alkoi kansakouluopettajien koulutus. Opettajien koulutuksessa seurattiin aluksi lähes yksinomaan Saksasta, Sveitsistä ja muista Keski-Euroopan maista alkaneita kasvatusopillisia virtauksia, mutta vuosisadan vaihteen jälkeen myös pohjois-amerikkalaisilla kasvatusideoilla oli merkitystä. Kun oppikirjojen tekijöistä tuolloin huomattava osa oli opettajien kouluttajia, heijastui kansainvälinen kasvatustieteellinen tausta myös oppikirjoihin vähentäen samalla niiden kansallisia erityispiirteitä.

Peruskoulun tavoin viime vuosikymmenien muutkin koulutusreformit tehtiin hyvin keskusjohtoisesti ja valtakunnallisesti yhtenäisin opetusohjelmin. Aikaisemmin yleiset yksit-

täiset oppikirjat hävisivät, ja niiden tilalle luotiin vuosiluokalta toiselle ulottuvia kirjasarjoja, joihin saattoi kuulua monta kymmentä erilaista osaa. Tällaisen teossarjan luominen vaati runsaasti sekä aineellisia että henkisiä resursseja. Kustantajien myyntipaineet kohdistuivatkin voimakkaina kirjojen valintaan vaikuttaisiin henkilöihin.

Kilpailun karaisemat suomalaiset oppikirjat kestävät hyvin kansainvälisen vertailun, vaikka tiukasti napitetut opetusohjelmat ovat tehneet niistä toistensa kaltaisia ilman piristävää vaihtelua. Suurille käyttäjäryhmille tarkoitettujen kirjojen painoasu on korkeaa luokkaa ja tavallisesti monivärinen, kun taas pienet ryhmät saavat tyytyä usein hyvinkin vaatimattomiin teoksiin. Useiden pienryhmien auttajaksi on tullut Valtion painatuskeskus (VAPK) julkaisemalla pienilevikkisiä oppikirjoja.

Tekijät pappeja, virkamiehiä ja opettajia

Yliopisto oli alusta alkaen valtion valvonnassa, mutta alempia oppilaitoksia piti silmällä kirkko aina vuoteen 1869, jolloin ne alistettiin kouluylivaltuutuksen valvontaan. Oppikirjantekijöiden "maallistuminen" alkoi jo muutama vuosikymmen aikaisemmin. Aikaisemmin oppikirjojen tekijät olivat lähes poikkeuksetta pappeja, joukossa useita piispoja Agri-colan, Swebiliuksen ja Gezeliusten tavoin. 1800-luvun suuret koulureformit lisäsivät huomattavasti uusien oppikirjojen tarvetta, ja niiden keskeisimmiksi tekijöiksi alkoivat nousta koulualan asiantuntijat.

Autonomian aikakaudella toteutettujen koulureformien aikana oli yleistä, että uudistuksia suunnitelleet johtavat virkamiehet uudistivat myös oppikirjoja niitä itse kirjoittaen. Vielä yleisemmäksi kouluneuvosten kirjoittamat oppikirjat tulivat

Suomen menestyneimmät oppikirjat tällä vuosisadalla

Ilmes- tyi	Tekijä ja teoksen nimi	Pai- nok- set
1911	W.F.Sundvall, Uusi Raamatun historia	41
1915	A. Salo, Alakansakoulun laskuoppi	35
1915	Efr. Jakobsson, Ruotsinkielen alkeiskirja	32
1911	Efr. Elo, Laskuoppi etupäässä oppikouluja varten	31
1945	E.Miettinen-P.Uotinen, Englannin kielen sanasto	28
1952	O.Turpeinen-P.Roine, Ruoka-ainetaulukko	28

Opetussuunnitelmien muutokset olivat aikaisemmin niin vähäisiä, että muutokset yleensä tehtiin entisten teosten uusiin painoksiin. Niinpä esimerkiksi Elon Laskuoppi muokattiin perusteellisesti ajan tasalle kolme kertaa. Viimeiset muutokset tehtiin vuonna 1963, jolloin oli kulunut 52 vuotta teoksen ilmestymisestä.

itsenäisyyden alkupuolella. Peruskoulutaistelun alkaessa kouluhallituksen jäsenistä pääjohtaja *R.H. Oittinen* oli ainoa, joka ei ollut kirjoittanut oppikirjoja. Tilanne herätti nurinaa muiden oppikirjojen tekijöiden taholla, sillä oppikirjojen hyväksymisestä päättivät samat kouluhallituksen virkamiehet.

Nykyisin oppikirjoja tekevät lähes poikkeuksetta opettajat omille opetusaloilleen. Vuoden 1992 syyskuussa Suomen tietokirjailijat r.y.:ssä oli 1 117 jäsentä. Jäsenkunnassa oli oppikirjojen tekijöitä 752. Jokainen heistä on laatinut vähintään yhden 48-sivuisen oppikirjan.

Ennen pitkä elinkaari, nyt lyhyt

Latinakoulussa luettiin muinaisia antiikin mestareiden tekstejä. Oppikirjojen ikäennätystä pitää kreikkalainen *Eukleides*, jonka matematiikkaa esittelevä teos *Stoikheia* syntyi noin 300 eKr. Puolet Eukleideen teoksesta käännettiin 1800-luvulla sekä ruotsiksi että suomeksi ja käytettiin oppikoulujen matematiikan opetuksessa. Samalla tavalla hyvin pitkäikäisiä olivat eräät kansanopetuksessa käytetyt aapiskatekismukset. Gezeliuksen *Yxi Lasten paras tawara* pysyi käytössä kaksi vuosisataa ja siitä otettiin noin 80 laillista tai piraattipainosta.

Jos jätetään *Raamattu* ja *Martti Lutherin Katekismus* ottamatta huomioon ovat *Elias Lönnrotin* kokoama *Kalevala* ja *Sakari Topeliuksen Maamme-kirja* vanhimpia nykyisin kouluissa käytetyistä kirjoista. Muista teoksista vain hyvin harvat ovat selviytyneet viime vuosikymmenien koulunuudistuksista.

Oppikirjojen keskimääräinen elinikä on nykyisin vähemmän kuin viisi vuotta, ja teosten elinkaari on jatkuvasti lyhentynyt koulutusohjelmien tiheään muuttumisen ja kiristyneen kilpailun vuoksi. Usein toistuvan oppikirjojen vaihtumisen aiheuttama julkinen polemiikki on nykyisin yhtä varma syksyn merkki kuin puiden lehtien kellastuminen.

Päätöksentekijä, joka ratkaisee entisen oppikirjan vaihtamisen uuteen, on laskeutunut pitkin moniportaisen koulu-

hallinnon rappusia kohti kirjaa käyttävää opettajaa. Nykyisin vain harvoin oppikirja vaihdetaan käyttäjiä kuulematta, ja yhä useampi opettaja saa valita tarjolla olevista vaihtoehdoista mielestään sopivimman. Tämä tietenkin lisää käytössä olevien teosten kirjoa, mutta niiden nivominen yhtenäisiksi sarjoiksi toisaalta vähentää tarjolla olevien vaihtoehtojen lukumäärää.

Tarjonta on runsain niillä koulutuksen alueilla, joissa teosarjan potentiaalisia käyttäjiä on eniten. Aapisen etsijällä on runsaudenpula, mutta useimpia korkeakoulukursseja varten ei ole tarjolla kotimaista painettua teosta. Aapisen mahdollisia lukijoita on noin 70 000, mutta korkeakoulukirjan käyttäjien lukumäärä jää keskimäärin alle tuhannen, ja teoksen voi lainata kirjastosta.

Holhous loppuu, entä sitten?

Suomen itsenäisyyden aikana oppikirjojen tuotantoa on kahdesti yritetty siirtää valtion monopoliksi. Ensimmäinen yritys tehtiin 1920-luvun alussa, jolloin eduskunta teki asiassa myönteisen päätöksen. Päätös kuitenkin hautautui valtion rahahuolien vuoksi. Toisen yrityksen valmisteli vuonna 1973 työnsä päättänyt Oppikirjakomitea, jonka mukaisesti valtion kustantamo olisi keskitetysti tuottanut tarvittavat oppikirjat vuodesta 1980 alkaen sosialististen maiden tapaan. Lakia järjestelmän muutoksesta valmisteltiin opetusministeriössä, mutta sitä ei kuitenkaan tuotu eduskuntaan. Valmisteluvaiheessa suunnitelma vuoti Helsingin Sanomiin.

Läntisen kulttuurin piirissä Suomi luopui selvästi viimeisenä oppikirjojen ennakkosensuurista, joka periytyi uskonpuhdistuksen ajoilta. Muutos tapahtui syksyllä 1992, jolloin opetushallituksen oppimateriaalitoimisto lopetti tekstien ennakotarkastuksen. Tekijöiden mielestä tarkastustoiminta on

ollut tarpeeton kiusa, mutta kirjojen käyttäjille hyväksymis-maininta oli tae siitä, että teos varmasti noudatti voimassa olevaa opetussuunnitelmaa.

Oppikirjojen valvonta on aina tiukimmin kohdistunut perusopetukseen ja lukioon. Myös ammattioppikirjojen valvontaa alettiin tiukentaa ortodoksisella 1970-luvulla, mutta seula ei koskaan saatu yhtä tiheäksi kuin yleissivistävissä kouluissa. Korkeakoulukirjoihin ennakkotarkastusta ei yritettykään.

Kehitys kohti hajautetumpaa koulutuskäytäntöä alkoi 1980-luvulla. Moniportaisen hallintokoneiston keventäminen aloitettiin keskusvirastoista, ja muutosten myötä on luovuttu myös tiukasti napitetuista opetussuunnitelmista. Aikaisempien komiteoiden työläästi puurtamia opetussuunnitelmia voidaan nyt muuttaa melko joustavasti paikallisella tasolla. Useimmissa yleissivistävien koulujen oppiaineissa valtakunnallinen oppikirja soveltuu käyttöön vain osittain, ja opettaja joutuu sitä jollakin tavalla täydentämään.

Opetuksen rakentaminen pelkästään oppikirjan varaan on enää mahdollinen vain kielissä ja matematiikassa, joiden opetussuunnitelmat pidetään yhtenäisesti samoina koko maassa. Opettajat joutuvatkin tulevina vuosina suunnittelemaan omaa työtään aikaisempaa enemmän.

Tietotekniikan kehittyminen on mahdollistanut kirjojen kehittelyn lähes painokuntoisiksi kotioloissa. Pienet yritykset ja opettajien omakustanteet kattavat jo nyt noin kolmasosan oppikirjojen kokonaismäärästä. Tämä suuntaus on selvimminkin havaittavissa ammatillisen opetuksen alueella. Kehitys on madaltanut teosten julkaisukynnystä, monipuolistanut kirjojen tarjontaa ja helpottanut pienryhmien opetusta. Kun sama suuntaus ilmeisesti edelleen voimistuu, kilpailu oppikirjoista jatkuu tulevaisuudessa entistä tiukempana.

Pelin sääntöjä joudutaan kuitenkin lähitulevaisuudessa todennäköisesti tarkistamaan. Vuosisatoja jatkuneen ennakkovalvonnan tilalle tarvitaan nykyaikaan paremmin soveltuvia opetuksen ohjailumenetelmiä.

Kirjallisuus

- Faltin, R. - Haahtela, S. 1963. Suomen sana 5. Porvoo: WSOY.
- Gardberg, C. - R. Kirjapainotaito Suomessa Uudenkaupungin rauhasta Turun paloon. Helsinki: Helsingin graafinenklubi.
- Kirja Suomessa. Kirjan juhluvuoden näyttely Kansallismuseossa 25.8. - 31.12.1988. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto.
- Lappalainen, A. 1992. Oppikirjan historia. Kehitys sumerilaisista suomalaisiin. Porvoo: WSOY.
- Lappalainen, A. 1991. Suomi kouluttajana. Porvoo: WSOY.
- Lehtonen, K.R. 1983. Valtiovalta ja oppikirjat: Senaatti ja kouluhallitus oppi- ja kansakoulun oppikirjojen valvojina Suomessa 1870 - 1884. Helsingin yliopiston opettajankoulutuslaitos.
- Tarkka, P. 1980. Otavan historia. Toinen osa 1918 - 1940. Keuruu: Otava.